

Logor „Sajmište“: zaboravljeni koncentracioni logor?

O odnosu politike sećanja i antifašizma na primeru nekadašnjeg nemačkog koncentracionog logora na prostoru Starog Sajmišta u Beogradu.

Na putu ka centru Beograda preko Brankovog mosta, samo pažljivo oko će primetiti trošni toranj na obali Save, oko kojeg je grupisano nekoliko kuća i baraka. Stanovnici tog kraja i vlasnici lokalnih radnji znaju da se nalaze u krugu starog Sajma, izgrađenog 1937. godine. Ali znaju i da je Gestapo, nakon okupacije Beograda u aprilu 1941. godine, pretvorio sajamske paviljone u koncentracioni logor. Međutim, o onome što se za vreme okupacije tamo zaista događalo, skoro da nema nikakvog obeležja. Nekadašnji nemački koncentracioni logor na Starom Sajmištu značajan je iz dva razloga: kao „Jevrejski logor Zemun“ (Judenlager Semlin), bio je mesto sistematskog uništavanja jevrejskog stanovništva u Beogradu početkom 1942. godine. Kasnije je, u sistemu nacističkih koncentracionih logora, služio kao centralni prolazni logor za zarobljenike koji su iz jugoistočne Evrope deportovani u radne logore i logore uništenja na severu.¹

Kako je došlo do toga da taj prostor u centru Beograda ne pronađe svoje mesto u zvaničnom sećanju na zločine iz Drugog svetskog rata? Kada se to pitanje detaljnije istraži, otkriva se da to mesto nije bilo toliko zaboravljeno, kako to na prvi pogled izgleda. Kao što ću ovde nastojati da pokažem, logor na Sajmištu je decenijama bio predmet jasno prepoznatljive politike sećanja, povezane s dominantnim pojmom antifašizma, karakterističnim za određeni istorijski period. U daljem tekstu opisaću odnos društva prema antifašizmu, kao i prakse sećanja u odnosu na prostor Starog Sajmišta, od 1945. do danas.

Socijalistički antifašizam, sa postulatom bratstva i jedinstva, bio je temelj Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, osnovane nakon oslobođenja, a borba internacionalističkog partizanskog pokreta protiv fašističkog okupatora i kvislinških režima bila je vodeći narativ u procesu njenog osnivanja. Sećanje na herojke i heroje Narodnooslobodilačke borbe (NOB) bilo je u prvom planu i sveprisutno u svakodnevnom životu: njihove biografije su se čitale u školskim udžbenicima, ulice i naselja su nosila njihova imena, a njihova borba ovekovečena je u partizanskim filmovima.

¹ Između marta i maja 1942, oko 6500 jevrejskih žena, dece i staraca, koji su bili internirani u „Jevrejskom logoru Zemun“ (Judenlager Semlin), ugušeno je u gasnom kamionu – „dušegupki“ – na putu od logora do masovne grobnice u Jajincima kraj Beograda, nakon što su njihovi očevi, muževi i sinovi streljani već u jesen 1941. U „Prihvatnom logoru Zemun“ (Anhaltelager Semlin), bilo je zarobljeno oko 32.000 ljudi, od kojih 10.636 nije preživelo. S obzirom na uslove zatočeništva, Milan Koljanin tvrdi da je to bio de facto koncentracioni logor. Videti, Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.

Razlog zašto je kao mesto sećanja bio izabran logor na Banjici², a ne logor na Sajmištu, mogla bi biti činjenica da je o logoru Banjica sačuvano više dokumenata, kojima se mogao ilustrovati antifašistički otpor.³ Na primer, u stručnim publikacijama su opisana saslušanja antifašistkinja i antifašista u logoru, kao i uloga Komunističke Partije Jugoslavije (KPJ) i njene omladinske organizacije SKOJ, ali su pomenute i grupe zarobljenika poput Roma, Jevreja i civilnih talaca. Na drugim mestima naglašava se kako je u aktivnosti antifašističkog otpora KPJ spadalo i pomaganje Jevrejima da odu u ilegalu ili da pobegnu u područja koja je okupirala Italija.⁴

I pored inicijative koju su 1959. godine pokrenuli bivši logoraši, prostor nekadašnjeg logora na Sajmištu ostao je bez ikakvog obeležja. Tek 1974. postavljena je spomen-ploča, koja je 1984. obnovljena.⁵ Samo u izuzetnim slučajevima, na tim spomen-pločama navedeni su broj i identitet žrtava. Do početka 1980-ih, zvanična kultura sećanja nije se bavila ni uništenjem Jevrejki i Jevreja⁶ iz Beograda i Jugoslavije, za koje „Jevrejski logor Sajmište“ predstavlja simbol, niti hapšenjima i masovnim ubijanjem Roma i Srba u fašističkoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Antisemitizam i rasističko masovno ubijanje smatrani su sastavnim delovima fašističke ideologije i nisu se pominjali van tog okvira. Pojam antifašizma je u tom periodu bio direktno povezan sa borbom jugoslovenskih naroda za oslobođenje od fašizma, kao i sa emancipatorskim projektom komunizma. U tom kontekstu, kultura sećanja je bila usmerena na otpor, pri čemu su civilne žrtve ostale u drugom planu, tako da se njihova imena nisu pominjala.

Nakon Titove smrti, 1980. godine, u deceniji koja je usledila došlo je do nove interpretacije Narodnooslobodilačkog rata (NOR) i zločina iz vremena okupacije. Istina, otpor protiv okupatora i dalje se označavao kao antifašistički, ali se pojam antifašizma nije više vezivao isključivo za aktivnost partizana i komunista. U Srbiji je došlo do rehabilitacije monarhističkog četničkog pokreta, pod vođstvom Draže Mihailovića, na osnovu novog tumačenja njegove borbe protiv nemačkog okupatora i partizana, koja je bila kvalifikovana kao „antifašistička i patriotska“, a ne kao „izdajnička“. Odvajanjem pojma antifašizma od komunizma počela je nacionalistička revizija tog poglavlja istorije, koja je izvršila u velikoj meri i propagandnu pripremu za građanski rat iz 1990-ih.⁷ Nije

---

² Kroz koncentracioni logor Banjica u Beogradu od 1941–44 prošlo je oko 30.000 zatočenika, od kojih je preko 4.000 tu ostavilo svoje živote.

³ Godine 1968, Istorijskom arhivu Beograda predate su logorske knjige, a 1969. je u prostorijama nekadašnjeg koncentracionog logora na Banjici otvoren muzej.

⁴ Istorijski arhiv Beograda, *Banjica*, Beograd 1967, Đurica Labović i Petar Ražnatović *Otpor golorukih kroz logore*, Beograd 1970, Istorijski Arhiv Beograda, *Beograd u ratu i revoluciji*, Beograd 1984.

⁵ Jovan Byford, *Jevrejski logor na Beogradskom sajmištu*, <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/hronologija-1950-1959.php>, preuzeto 26. januara 2011.

⁶ U to vreme, jedinu publikaciju o događajima u jevrejskom logoru na Sajmištu izdao je Savez jevrejskih opština Jugoslavije. Videti, Zdenko Levental, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1952.

⁷ Todor Kuljić, *Umkämpfte Vergangenheiten*, Berlin 2010.

izvedeno samo novo tumačenje uloge heroja NOB i kolaboracionista iz „Vlade nacionalnog spasa“ Milana Nedića, već je došlo i do povećanog zanimanja za sudbine žrtava iz fašističkih logora. Nakon što je Savezno Ministarstvo unutrašnjih poslova Jugoslavije, početkom 1980-ih, otvorilo arhive Gestapoa, istoričari i drugi intelektualci u Srbiji počeli su da se intenzivno bave masovnim ubijanjem Srba, Jevreja i Roma u logorima hrvatskih ustaša u NDH. Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU), iz 1986. godine, u kojem je srpski narod opisan kao „žrtva“ Titove politike, nad kojim se na Kosovu vrši permanentni „genocid“, jasno pokazuje koliko je među intelektualcima bio raširen nacionalistički mit o žrtvi.

Novo interesovanje za logore je pogodovalo i zahtevu bivših zatvorenika, organizovanih unutar SUBNOR, za obeležavanje logora na Sajmištu, a njihovo angažovanje se intenziviralo s ciljem da se mlađim generacijama prenese revolucionarna, antifašistička tradicija. Proslave u znak sećanja 9. maja, Dana pobeđe nad fašizmom, koje su se održavale pored spomen-ploče obnovljene 1984. godine, bile su zapravo poslednje javne manifestacije komunističko-antifašističke kulture sećanja. Konačno, 1987. godine, grad Beograd je prostor Starog Sajmišta stavio pod zaštitu, kao spomenik kulture, i doneo odluku da se na obali reke postavi spomenik⁸, koji je svečano otvoren tek 1995. godine – iako pod drugim znamenjem.⁹

Tokom jugoslovenskih ratova iz 1990-ih, Slobodan Milošević i njegova Socijalistička partija Srbije (SPS) zvanično su koristili do tada uveliko nacionalizovanu antifašističku retoriku. U sukobu s drugim nacionalističkim projektima, Milošević je srpsko-jugoslovenskim antifašizmom legitimisao svoju politiku, pod izgovorom „odbrane“ područja naseljenih Srbima u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu. Desničarsko-nacionalistička opozicija, verna četničkoj tradiciji i predvođena Vukom Draškovićem i Vojislavom Šešeljem, mobilisala je svoje pristalice – delom i u paravojne formacije – ekstremnim antikomunističkim stavom, koji sociolog Todor Kuljić opisuje kao „anti-antifašizam”.¹⁰

Znamenja zvaničnog sećanja na logor „Sajmište“ promenila su se u ratnim godinama, nakon 1991, i to mesto je postalo simbol za srpsku ulogu žrtve. Nacionalisti su iskoristili masovno ubijanje Srba u ustaškom koncentracionom logoru Jasenovac¹¹ kao argument za retoriku o Hrvatima kao „genocidnoj naciji“. Već 1990, Inicijativa za

⁸ Izabran je nacrt Miodraga Popovića, koji je na konkursu za spomen-park Jajinci osvojio drugu nagradu.

⁹ Jovan Byford, *Jevrejski logor na Beogradskom sajmištu*, <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/hronologija-1950-1959.php>

¹⁰ Todor Kuljić, *Umkämpfte Vergangenheiten*, Berlin 2010.

¹¹ Sve zainteresovane strane su svesno manipulisale brojem žrtava u koncentracionom logoru Jasenovac. Prema najnovijoj listi Spomen područja Jasenovac, u logoru je ubijeno 80.914 ljudi, od čega 45.923 srpske nacionalnosti. Videti, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6711>, preuzeto 26. januara 2011. U SFRJ, Komisija za utvrđivanje ratnih zločina počinjenih od strane okupatora i njihovih pomagača, zvanično je saopštila da je u logoru ubijeno između 600.000 i 700.000 lica. Videti, *Leksikon NOB i Revolucije u Jugoslaviji 1941-1945*, Narodna knjiga, Beograd, 1980.

osnivanje „Muzeja žrtava genocida“¹² zahtevala je da se na prostoru Starog Sajmišta podigne „srpski Jad Vašem“, koji bi dokumentovao genocid nad Srbima u NDH. Međutim, 1995. je podignut samo jedan spomenik, na rubu nekadašnjeg logora, a njegovo svečano otvaranje je pomereno sa 9. maja na 22. april – na „Dan žrtava genocida“.¹³ Proslava koju je SUBNOR organizovao 9. maja izgubila je na značaju.¹⁴

Protekla decenija u Srbiji je bila obeležena institucionalizacijom nacionalistički i antikomunistički usmerene revizije historiografije. Nakon pada Miloševića u oktobru 2000, započela je društvena normalizacija nacionalizma i klerikalizma. Štampani su novi istorijski udžbenici, koji relativizuju učešće Nedićeve vlade i četnika u nacističkim zločinima¹⁵, a veterani monarhističkog velikosrpskog Četničkog pokreta su 2004. godine zakonski izjednačeni sa partizanima.¹⁶ Godine 2005, „Muzej žrtava genocida“ je, kao državna institucija, stavljen je pod upravu Ministarstva kulture, a 22. april je zakonom proglašen Danom sećanja na žrtve genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima¹⁷. Dok su se 9. maja, na „Dan Evrope“, političke i javne ličnosti zaklinjale na odanost vrednostima antifašizma – na mir, razumevanje, toleranciju i saradnju – sudovi u Srbiji su rehabilitovali pripadnike policijskog aparata Nedićevog režima i četničkog vođu Dražu Mihajlovića.¹⁸

Posle 2000. godine, logor na Sajmištu je izgubio istorijsko-političku aktuelnost. Procvat građevinske industrije u Beogradu pomerio je taj prostor u centralnom delu grada u vidokrug krupnih ekonomskih interesa. Upravo ta preteća komercijalizacija Starog Sajmišta dala je najveći podsticaj raznim društvenim grupama da formulišu predloge za izgradnju spomen-kompleksa. Jevrejska opština Srbije ukazuje na poseban položaj „Jevrejskog logora Sajmište“ kao mesta holokausta; Veran Matić, direktor televizijske stanice B92, koji je snimio TV-dokumentarac o logoru, zalaže se za otvaranje „Muzeja tolerancije“; „Muzej žrtava genocida“ traži zgradu na tom prostoru, a nevladine organizacije naglašavaju paralele s nedavnom prošlošću i genocidom¹⁹ nad muslimanima u Srebrenici.

Većini vizija budućeg spomen-kompleksa zajedničko je to što u prvi plan stavljaju individualne sudbine žrtava. U takvim konceptima predstavljanja, saosećanju sa žrtvama

¹² Osnivač je bio Milan Bulajić.

¹³ Do tada se taj dan obeležavao kao „Dan proboja“, a odnosi se na pokušaj bekstva zatvorenika iz logora Jasenovac.

¹⁴ Jovan Byford, *Jevrejski logor na Beogradskom sajmištu*, <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/hronologija-1950-1959.php>

¹⁵ Kosta Nikolić, Nikola Žutić, Momčilo Pavlović, Zorica Spadijer, *Istorija 3/4 za III razred gimnazije prirodno matematičkog smera i IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, Beograd, 2005.

¹⁶ *Četnicima isto što i partizanima*, web stranica B92 21. decembra 2004, preuzeto 26. januara 2011.

¹⁷ *Zakon o osnivanju muzeja žrtava genocida*, Službeni glasnik RS, br. 49/92, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005

¹⁸ *Zakon o rehabilitaciji*, Službeni glasnik RS, br. 33/2006, Mirosljub Mijušković, *Žandarmi iz Bele Crkve žrtve ideološkog terora*, Politika od 5.1.2009.

¹⁹ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju klasifikovao je masakr iz Srebrenice kao genocid. Tu procenu, između ostalih, osporava i srpska strana.

daje se više značaja nego analitičkoj obradi istorije, koja bi mogla uzeti u obzir ne samo žrtve, već i počinioce i preispitati društvene okolnosti koje su dovele do zločina. Pored toga, isključiva posvećenost žrtvama i selektivno sećanje mogu iskriviti pogled na postojeći antisemitizam i anticiganizam u srpskom društvu. Ostaje nada da pritisak za pronalaženjem „brzog rešenja“ neće zaustaviti započetu javnu raspravu o zločinima tokom nacističke okupacije i Nedićeve vlade, kao i o fašizmima u celoj Evropi.

Autorka ovog teksta živi u Beogradu i koinicijatorka je interdisciplinarnog istraživačkog projekta o istorijatu, sadašnjosti i budućnosti prostora Starog Sajmišta.